

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur's
Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA Dhoki, Tq. & Dist. OSMANABAD (MS).

ICSSR, New Delhi Sponsored

National Level Seminar in Interdisciplinary subject

on

RURAL COMMUNITY DEVELOPMENT IN INDIA : IT'S CHALLENGES AND REMEDIES

Saturday, 9th March 2019

: Organized By :

Department of Public Administration
Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur's
VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA, DHOKI
Tq. & Dist.- Osmanabad (MS).

Dr. Haridas Fere
Principal

Dr. Jyoti Nade
Convenor

ICSSR, New Delhi sponsored
National Seminar

on

**'Rural Community Development in India:
Its Challenges and Remedies'**

9th March 2019.

Organized by

K.S.P.M.'S

Vasant Shiksha Mandal, Dhokhi,

Tq. & Dist. Osmanabad

(Department of Public Administration)

Chief Editor

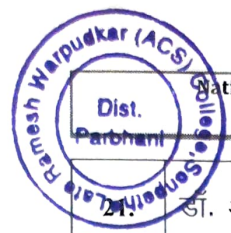
Dr. Haridas Fere

(Principal)

Editor

Dr. Mrs. Jyoti Nade

(Convener)

	डॉ. अत्तार अमजद हारुण	शेतीच्या पुनरुत्थानाचा मूलमंत्र : शेतकऱ्याचा आसूड	54
22.	प्रा.डॉ.बाजीराव माणिकराव पाटील	व्यवसायाचे समाजिक उत्तरदायित्व	56
23.	डॉ. प्रमोद बालाजीराव बेरळीकर	कृषी उद्योग व ग्रामीण विकास	58
24.	प्रा राजाराम भिसे	महिला आणि कॅंटुबिक समस्या हुंडा पध्दती	60
25.	प्रा.डॉ.सूर्यकांत माधवराव दळवे	भारत में महिला सशक्तिकरण में आने वाली बाधाएँ	63
26.	डॉ. प्रा. बी.एल. दाणे	ग्रामीण विकासावर माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा प्रभाव	65
27.	प्रा.डॉ. जगदीश देशमुख	ग्रामीण विकास आणि शासकीय योजना	67
28.	डॉ. विठ्ठल शंकरराव देशमुख	ग्रामीण सामाजिक विकास एक अभ्यास	69
29.	प्रा. रामेश्वर शंकरराव धप्पाधुळे	ग्रामीण समुदाय विकास आणि शासकीय योजना	71
30.	प्रविण पांडुरंगराव लोणारकर	आदिवासी क्षेत्रातील बाल आरोग्याच्या समस्या आणि सामुदायिक आरोग्य विकास	73
31.	डॉ. जयदेव उध्दवराव मोहिते	महिला सबलीकरणात कायद्यांची भूमिका	75
32.	डॉ. वितेश भारत निकते	भारतीय उच्च शिक्षण : वास्तव व समस्या	77
33.	प्रा. बी.टी. पवार डॉ.काकासाहेब पोकळे	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि ग्राम विकासाच्या सह संबंधाचा अभ्यास	79
34.	डॉ. प्रकाश रावसाहेब शिंदे	ग्रामीण विकासासाठी स्त्री सबलीकरणाची आवश्यकता	84
35.	डॉ. शिवाजी लच्छिराम राठोड प्रा.डॉ. एल.के. उलगडे	ग्रामीण एकात्मिक विकास व आरोग्य सुविधा	86
36.	प्रा. एस. सय्यद	ग्रामीण विकासात RKVY योजनेची भूमिका	88
37.	प्रा. मोहंमद हनिफ इस्माईलसाव शेख	महिला शेतमजूर- सामाजिक समस्या एक दृष्टीक्षेप	90
38.	अलका विठ्ठल शिंदे	ग्रामीण विकासातील महिला नेतृत्व - एक अभ्यास	93
39.	प्रा. डॉ. एम. डी. कच्छवे	देशाच्या सर्वांगीण विकासात ग्रामीण विकासाचे महत्त्व	95
40.	प्रा.डॉ. उन्मेष मारोती शेकडे	भारतीय ग्रामीण विकास व स्वरूप : एक अभ्यास	98
41.	प्रा. डी.डी. गायकवाड	ग्रामीण विकासात मनरेगाची भूमिका	103

देशाच्या सर्वांगिन विकासात ग्रामीण विकासाचे महत्त्व

प्रा. डॉ. एम. डी. कच्छवे

संशोधन मार्गदर्शक, सहयोगी
प्राध्यापक व वाणिज्य विभाग प्रमुख
के. रमेश वरपूडकर महाविद्यालय,
सोनपेट जि. परभणी (४३१ ५१६)

प्रस्तावना (Introduction) :-

भारतीय खेड्यांचा सर्वांगिन विकास घडवून आणणे ही महात्मा गांधीजीची संकल्पना होती. गांधीजीचे जीवन खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकासासाठी होते. खरा भारत खेड्यात राहतो आणि जोपर्यंत खेडे विकसीत होणार नाहीत तो पर्यंत देशाच्या सर्व समावेशक विकास होणार नाही. खेड्यातील लोकांच्या एकंदरीत जीवनपद्धतीचा विचार करून जुलै १९३६ मध्ये 'हरिजन' या वृत्तात महात्मा गांधीने 'खेड्याचा नाश तर भारताचा नाश आहे' असे लिहिले होते. महात्मा गांधीच्या ग्राम विकासाच्या व्यूहरचनेत आदर्श ग्रामची कल्पना होती. सद्यस्थितीत 'ग्रामीण विकास' हा अत्याधिक चर्चेचा विषय आहे आणि सामाजिक उन्नतीच्या वाट्यालीत येणाऱ्या अनेक महत्त्वपूर्ण घटकांशी संबंधीत आहे.

आजही भारतात ६५ % लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. शहरी भागात जसा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला त्या पद्धतीने ग्रामीण भागाचा झालेला नाही. राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी खेड्याकडे चला हा दिलेला संदेश विसरून शहराकडे चला हा मंत्र सर्वत्र दिसत आहे. शिक्षणासाठी खेड्यातून शहराकडे आलेली पिढी उच्च शिक्षण घेतल्यानंतर खेड्याकडे पाठ फिरवताना दिसते. याचा परिणाम ग्रामीण विकासावर झाल्याचे दिसून येतो.

ग्रामीण विकासाची दिशा ठरवितांना गावामध्ये रोजगार निर्मिती झाली पाहिजे. खेड्यातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. राष्ट्रबांधणी व राष्ट्रविकास हा ग्रामीण विकासावरच अवलंबून आहे. तरीही शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागाचा विकास झालेला नाही. केंद्र व राज्य शासनामार्फत ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी विविध मार्गाने प्रयत्न होत आहेत. जगातील बहुतेक सर्वच विकसीत देशांनी आपल्या देशातील ग्रामीण भागाच्या विकासाकडे लक्ष केंद्रीत केले आहे. भारत हा विकसनशील देश असल्यामुळे विकसीत होण्यासाठी ग्रामीण भागाच्या विकासाशिवाय पर्याय नाही. ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनमानाचा स्तर उंचावेले, त्यांना उत्तम दर्जा प्राप्त करून देणे, पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे गरजेचे असते.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी सुरुवात झाली. प्राथमिक शिक्षण, आरोग्य, ग्रामीण विद्युतीकरण, ग्रामीण विकास, पर्यावरण विकास व पोषण, प्रौढ शिक्षण, ग्रामीण ऊर्जा, ग्रामीण स्वच्छता इत्यादी घटकांचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न सुरु आहेत. फार प्राचीन काळापासून भारतीय जीवनाचे खेडे हे प्रमुख केंद्र आहे. यामुळे ग्रामीण भागाच्या विकासावर लक्ष केंद्रीत केले जाते.

संशोधनाचे उद्देश :- संशोधनाचे उद्देश खालीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आलेले आहेत.

१. ग्रामीण विकासाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. ग्रामीण विकासाचे महत्त्व स्पष्ट करणे.
३. ग्रामीण भागातील समस्यांचा अभ्यास करणे.
४. त्यावर उपाय सूचविणे.
५. निष्कर्ष काढणे.

संशोधनाची गृहितके :- सदर संशोधनाची गृहितके खालील प्रमाणे निश्चित करण्यात आली आहेत.

१. आजही ६५ % जनता ग्रामीण भागात राहते.
२. ग्रामीण भागातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे.
३. शहरी भागाकडे लोंढा दिवसेंदिवस वाढत आहे.
४. खेडी ओस पडत आहे.
५. खेड्यांचा विकास म्हणावा तेवढा झालेला नाही.

अभ्यास पद्धती :-

सदर शोध निबंधासाठी द्वितीयक साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला असून त्यात संदर्भ ग्रंथ, दैनिक वर्तमानपत्रातील अग्रलेख, मासिके, इंटरनेट इ. चा वापर करून निश्चित उद्देशानुसार शोधनिबंध तयार करण्यात आला आहे.

ग्रामीण विकास (Rural Development) :-

औद्योगिक क्रांतीनंतर औद्योगिक समाजाची निर्मिती झाली आणि त्याचा परिणाम औद्योगिक क्षेत्रातील लोकवसाहतीला शहरीकरणाचे स्वरूप प्राप्त झाले. त्यातून शहरी व ग्रामीण समाज असे विभाजन झाले. विकासाच्या संकल्पनेत देशाची किंवा समाजाची सर्वांगीण प्रगती करण्यासाठी ग्रामीण विकास केंद्र बिंदू मानणे अभिप्रेत असते. मानवाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आरोग्य इ. बाबींचा विकास अपेक्षित आहे.

ग्रामीण विकासाची व्याख्या :-

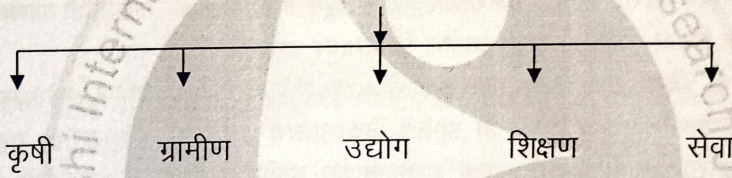
"ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण क्षेत्रात कृषी, मत्स्यपालन, ग्रामीण उद्योग किंवा हस्त कौशल्य तसेच सामाजिक व आर्थिक व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी उपलब्ध भौतिक व मानवीय साधनांचा पूर्णपणे उपयोग करून ग्रामीण जनतेचा जीवनस्तर उंचावण्यासाठी स्विकारली गेलेली व्यूहरचना, धोरणे यांचा समन्वय होय."

- अंकर डेस्मंड

"ग्रामीण विकास एक पद्धत आहे. ज्या अंतर्गत सामुहिक प्रयत्नांचे शहराच्या बाहेर राहणाऱ्या लोकांच्या कल्याणात तसेच आत्मज्ञानामध्ये सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न केला जातो."

ग्रामीण विकास साध्य करण्यासाठी कृषी, ग्रामीण उद्योग, शिक्षण, सेवा या प्रमुख घटकांचा समावेश होतो.

ग्रामीण विकासाचे प्रमुख घटक

ग्रामीण विकासाचे उद्देश :- ग्रामीण विकासाचे प्रमुख उद्देश खालील प्रमाणे आहेत.

- ग्रामीण भागाला आत्मनिर्भर बनविणे.
- ग्रामीण भागात कृषी व उद्योग या दोन्हीच्या उत्पादकतेबरोबर एकूण उत्पादनात वाढ करणे.
- ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती करणे. उदा. मनरेगा
- निःस्वार्थी प्रवृत्तीत वाढ करणे.
- ग्रामीण भागातील दरडोई उत्पन्न वाढविणे.
- पाणी, माती, हवा, जंगल इत्यादी नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर करणे.
- ग्रामीण भागातील लोकांना आरोग्य विषयक सेवा सुविधा पुरविणे.
- ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध प्रकारच्या सेवा सुविधा पुरविणे.

ग्रामीण विकासाचे महत्त्व (Significance of Rural Development) :-

भारत हा खंड्याचा देश असून येथील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. ग्रामीण भागातील लोकसंख्या जास्त असल्यामुळे ग्रामीण भागात दारिद्र्य, बेकारी, राहणीमानाचा खालावलेला दर्जा, गरीबी इत्यादी समस्या दिसून येतात. ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास झाला तरच देशाचा सर्वांगीण विकास होईल म्हणून देशाच्या आर्थिक विकासात ग्रामीण विकासाचे महत्त्व अधिक असल्याचे दिसून येते.

१. पायाभूत सोयी -सुविधा :-

देशात शेती व उद्योग या क्षेत्रांच्या विकासासाठी पायाभूत सुविधांची गरज असते. ग्रामीण भागात समाजाची आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी पायाभूत सोयी - सुविधा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण भागात पायाभूत सोयी - सुविधा मोठ्या, प्रमाणात उपलब्ध करून दिल्यास ग्रामीण भागाचा सामाजिक, आर्थिक विकास घडून येण्यासाठी मदत होते. पायाभूत सुविधेत शिक्षण, पाणी, आरोग्य, रस्ते, वाहतूक व दळनवळण, बाजारपेठ, बँक, दूरसंचार, इंटरनेट, मोबाईल, फ्रीज, इत्यादी सुविधांचा समावेश होतो. खंड्यांना मुख्यरस्त्याशी जोडणारे रस्तेनाहीत. वीज नाही, पाणी नाही.

२. ग्रामीण दारिद्र्य निर्मूलन :-

ग्रामीण विकासाची फलनिष्पत्ती ग्रामीण क्षेत्रात विकासासंबंधी गती वाढविण्यासाठी लागली आहे. त्यामुळे ग्रामीण दारिद्र्यातील लोकांना उत्पादन कार्यात सहभागी करून घेण्यात येत आहे. दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना विविध सुविधा पुरविण्याचे

काम मोठ्या प्रमाणात केले जात आहे. रोजगाराच्या सधी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. त्याचा ग्रामीण दारिद्र्याच्या प्रमाणात घट होत आहे.

३. कृषी विकास :-

शेती हा ग्रामीण भागातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. ही शेती निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे कधी कमी पावसाने तर कधी जास्त पावसाने कोणत्यांना कोणत्या भागात दुष्काळ पडलेला पाहावयास मिळतो. ग्रामीण भागात रोजगाराच्या पुरेशा संधी नाहीत त्यामुळे लोकसंख्येचा शेतीवरील ताण वाढत आहे. शेती ही उद्योगधंद्यासाठी कच्चा माल उपलब्ध करून देते. शेती उत्पादन वाढल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. कापूस, ऊस, तेलबिया इत्यादी कृषीक्षेत्रातील उत्पादनामुळे अनेक मोठे उद्योग सुरु आहेत. हातमाग, तेल, तांदूळ पॉलिश करण्याचा उद्योग हे शेतीवरच अवलंबून आहेत. शेती उत्पादन वाढल्यास शेतकऱ्यांची खरेदी शक्ती वाढते. उद्योगांचा विकास होतो.

४. राष्ट्रीय एकात्मतेत सहभाग :-

ग्रामीण भागात विविध जाती - धर्माचे लोक एकत्रितपणे एकमेकांत मिसळून राहतात. ग्रामीण भागातील युवक, युवती, प्रौढ व महिला यांची देखील देशाच्या निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका असते. त्यामुळे देशाची एकात्मता टिकवून ठेवण्यासाठी ग्रामीण भागातील लोकांचे योगदान मोठे आहे.

५. बेरोजगारी निर्मूलन :-

भारतात मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी दिसून येते. ग्रामीण भागात आवश्यकतेपेक्षा जास्त लोक कृषीक्षेत्रावर अवलंबून आहेत. त्यामुळे कृषी क्षेत्रात छुपी, अर्धबेकारी दिसून येते. शासनामार्फत ग्रामीण कार्यक्रम चालविले जातात. उदा. मनरेगा, जवाहर रोजगार योजना इत्यादी.

६. शिक्षण व व्यावसायिक शिक्षण :-

ग्रामीण भागात शिक्षण व व्यावसायिक शिक्षण विस्तार होत आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील युवक, तरुणी यांचा व्यावसायिक शिक्षणाकडे कल पाहवयास मिळतो. इ. सन २०१५ पासून मेक इन इंडिया, मेक इन महाराष्ट्र इत्यादीमुळे व्यावसायिक शिक्षणाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

७. आर्थिक विषमता :-

देशात आर्थिक विषमतेची खूप मोठी दरी आहे. ग्रामीण भागात जमीन असणाऱ्यांकडे खूप आहे आणि कांहीजणाकडे इंचभर देखील जमीन नाही. गरीबी आणि श्रीमंती खूप अंतर आहे. विषमता कमी करण्यासाठी शासनाकडून सातत्याने प्रयत्न केले जातात.

७. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वितरण :-

सद्यस्थितीत देशातील २/३ लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. त्यामुळे जास्तीत जास्त लोकांचे उपजिविकेचे साधन कृषी हेच आहे. परंतु निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतीच्या उत्पादनात अनिश्चितता दिसून येते. त्यामुळे बेरोजगारीत वाढ झाली. यावर मात करण्यासाठी ग्रामीण भागात शेतकरी, बेरोजगार तरुणांना शेळीपालन, कुक्कूटपालन, वराहपालन, दुग्धव्यवसाय इत्यादी अनेक व्यवसायांची निवड केलेली आहे. शेतीवरील ताण कमी झाल्यामुळे अनेक शेतकरी, बेरोजगार तरुणांना उत्पन्नाचे साधन मिळालेले आहे. या व्यवसायांमुळे राष्ट्रीय उत्पन्नास मोठा हातभार लागत आहे.

८. औद्योगिक विकासास मदत :-

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. कृषी उत्पादनामुळेच अन्नधान्याचा पुरवठा मोठ्या प्रमाणात केला जातो. तसेच उद्योगांना लागणारा कच्चा मालही मोठ्या प्रमाणात पुरविला जातो. कापूस, ऊस, तेलबिया, दाळ इत्यादीवर मोठ्या प्रमाणात उद्योग सुरु असतात. उद्योगांच्या विकासात कृषी क्षेत्राचा फार मोठा वाटा आहे.

९. परकीय चलनाची प्राप्ती :-

देशाला आवश्यक असणारे तंत्रज्ञान, वस्तू व सेवा परकीय देशांकडून प्राप्त करून घेण्यासाठी देशाची निर्यात वाढविणे आवश्यक असते. निर्यातीमुळे आपल्याला बहुमोल परकीय चलनाची प्राप्ती होते. साखर, अन्नधान्य, तंबाखू, तेलबिया, मसाल्याचे पदार्थ इत्यादींच्या निर्यातीद्वारे आपल्याला बहुमोल परकीय चलन प्राप्त होते.

निष्कर्ष :-

ग्रामीण विकास चांगल्याप्रकारे घडवून आणण्यासाठी खेड्यातील उद्योग धंद्यात वाढ, मूलभूत व प्रौढ शिक्षण, मागासवर्गांचा विकास, राष्ट्रीय भाषांचा विस्तार, मुलामुलींना शिक्षण, गावाची स्वच्छता इत्यादी गोष्टींकडे लक्ष दिले पाहिजे. खेडे आदर्श वनविण्यासाठी खेड्यात पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण इत्यादींच्या विकासाकडे लक्ष दिले पाहिजे. ग्रामीण भागात लघु व कुटीरउद्योग सुरु केले पाहिजेत. ग्रामीण भागाच्या विकासाच्या हेतूने अनेक प्रकारच्या योजना व कार्यक्रमाची सुरुवात करण्यात आली आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. प्रा. नानासाहेब पटनुरे व इतर : ग्रामीण अर्थशास्त्र, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
२. गंगाधर कराळे : ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोन, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

PRINCIPAL

Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Sonpeth Dist. Parbhani